

Pluralisme i interculturalitat

OPERA OMNIA
RAIMON PANIKKAR
VOL. VI | TOM I

OPERA OMNIA RAIMON PANIKKAR

Edició a cura de l'autor i de Milena Carrara Pavan

I

MÍSTICA I ESPIRITUALITAT

1. **Mística, plenitud de Vida**
2. Espiritualitat, el camí de la Vida

II

RELIGIÓ I RELIGIONS

III

CRISTIANISME

IV

HINDUISME

1. L'experiència vèdica. Mantramañjarí
2. El Dharma de l'Índia

V

BUDDHISME

VI

CULTURES I RELIGIONS EN DIÀLEG

1. **Pluralisme i interculturalitat**
2. Diàleg intercultural i interreligiós

VII

HINDUISME I CRISTIANISME

VIII

VISIÓ TRINITÀRIA I COSMOTÈANDRICA: DÉU, HOME, COSMOS

IX

MISTERI I HERMENÈUTICA

1. **Mite, símbol, culte**
2. Fe, hermenèutica, paraula

X

FILOSOFIA I TEOLOGIA

XI

SECULARITAT SAGRADA

XII

ESPAI, TEMPS I CIÈNCIA

MISCEL·LÀNIA

(conferències, lliçons, pròlegs, poesia...)

FRAGMENTS D'UN DIARI

Raimon Panikkar

PLURALISME
I INTERCULTURALITAT

COORDINACIÓ DE L'EDICIÓ CATALANA

Jordi Pigem

TRADUCCIONS

Julia Argemí

Jordi Pigem

Anna Serra

Josep Torras

Dolors Ventós

Maria Verdaguer

FRAGMENTA EDITORIAL

Títol original PLURALISMO E INTERCULTURALITÀ

Publicat per FRAGMENTA EDITORIAL, SLL
Plaça del Nord, 4, pral. 1.ª
08024 Barcelona
www.fragmenta.cat
fragmenta@fragmenta.cat

Primera edició SETEMBRE DEL 2010

Producció editorial IGNASI MORETA
Producció gràfica INÈS CASTEL-BRANCO
Correcció de compaginades JOSEP TORRAS RODERGAS

Impressió i relligat AGPOGRAF, SA

© 2009 RAIMON PANIKKAR
INTERNATIONAL COPYRIGHT HANDLED BY
EDITORIALE JACA BOOK, MILANO

© 2010 JULIA ARGEMÍ MUNAR, JORDI PIGEM PÉREZ,
ANNA SERRA ZAMORA, JOSEP TORRAS
RODERGAS i MARIA VERDAGUER MATA
per les traduccions respectives

© 2004 MARIA DOLORS VENTÓS NAVÉS
Llicència atorgada per RAVAL EDICIONS, SLU,
Edicions Proa, per la traducció de *Pau i interculturalitat*

© 2010 FRAGMENTA EDITORIAL
per aquesta edició

Dipòsit legal B. 30479-2010
ISBN 978-84-92416-13-4 [obra completa]
978-84-92416-34-9 [vol. VI | tom I]

 Generalitat de Catalunya
Departament
de la Vicepresidència

Obra Social "la Caixa"

 Generalitat de Catalunya
Institut Català
de les Indústries Culturals

FUNDACIÓ
VIVARIUM

Aquesta obra ha comptat amb la col·laboració de les institucions següents: el Departament de la Vicepresidència (Generalitat de Catalunya), l'Institut Català de les Indústries Culturals (Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya), la Fundació La Caixa i la Fundació Vivarium Raimon Panikkar.

RESERVATS TOTS ELS DRETS

ÍNDEX

Introducció 11

Primera part PLURALISME

I	EL MITE DEL PLURALISME: LA TORRE DE BABEL, UNA MEDITACIÓ SOBRE LA NO-VIOLENCIA	27
1	El problema del pluralisme	29
	<i>a Irreductibilitat de la praxi a la teoria</i>	29
	<i>b Importància del problema</i>	32
	<i>c Gènesi del problema</i>	34
	El pluralisme no té cap significat (uniformitat)	34
	Pluralisme significa pluralitat (diferència)	34
	Pluralisme significa pluriformitat (varietat)	35
	El pluralisme connota una harmonia inabastable (diversitat)	35
2	Aproximacions al pluralisme	37
	<i>a L'aproximació filosòfica</i>	37
	Monisme	37
	Dualisme	38
	A dualisme	40
	<i>b L'aproximació fenomenològica</i>	42
	El fracàs historicopolític	43
	El fracàs filosoficodialèctic	45
	El fracàs religiosocultural	45
	<i>c L'aproximació antropològica</i>	46
	Tres capítols antropològics	46
	Superar un triple reduccionisme	49
	L'home pluralista	51

3	<i>Aliud i alter</i>	52
	<i>a La consciència de l'alteritat i de l'altre: aliud et alter</i>	53
	<i>b Tensió dialògica en lloc de conflicte dialèctic</i>	54
	<i>c Les exigències del pluralisme</i>	58
II EL DESAFIAMENT DEL PLURALISME		67
1	Aclariment de la noció de pluralisme	68
2	Consideracions metodològiques	80
3	Resposta dialògica i dialèctica	81
III IDENTITAT RELIGIOSA I PLURALISME		91
1	El desafiament dels nostres temps	91
	<i>a Els últims cent anys</i>	91
	L'actitud agressiva	92
	L'actitud regressiva	93
	L'actitud progressiva	93
	<i>b Paper i perill de les etiquetes</i>	94
	<i>c La situació actual</i>	95
2	Pluralisme	96
	<i>a Algunes definicions</i>	96
	<i>b El pluralisme entre el monisme i el dualisme</i>	97
	El pluralisme no és una mera pluralitat	97
	El pluralisme no és reductible a unitat, ni tan sols a una unitat d'ordre superior	98
	El pluralisme es col·loca entre la unitat i la pluralitat, sense oscil·lar dialecticament entre elles	99
3	Identitat religiosa	102
	<i>a La pregunta</i>	102
	<i>b Identitat personal</i>	103
	<i>c Pertinença religiosa</i>	106
	El cor	108
	La ment	109
	L'esperit	111
IV PLURALISME RELIGIÓS: EL REPTE METAFÍSIC		115
1	Dramatis personæ	117
2	La insuficiència de les respostes monistes	119
	<i>a Només una religió és veritable</i>	120
	<i>b Totes les religions són veritables, al capdavant</i>	122
	<i>c Totes les religions són igualment falses</i>	123

<i>d</i>	<i>La religió és un afer privat</i>	124
<i>e</i>	<i>Les religions són productes històrics</i>	125
3	La hipòtesi adualista	126
V EVANGELI I PLURALITAT CULTURAL		135
VI PLURALISME, TOLERÀNCIA I CRISTIANDAT		143
1	Descripció de la problemàtica	143
<i>a</i>	<i>Pluralisme</i>	143
<i>b</i>	<i>Cristiandat</i>	145
<i>c</i>	<i>Tolerància</i>	146
2	Síntesi i composició	147
<i>a</i>	<i>Microdòxia</i>	147
	Descripció	147
	Pressupòsits de la microdòxia	148
	Les tres esferes cristianes	152
<i>b</i>	<i>Ortopraxi</i>	154
	Descripció	154
	Aplicacions	156
3	La concepció de la tolerància cristiana	158
<i>a</i>	<i>La tolerància com a virtut</i>	158
	Discriminació	158
	Consciència jeràrquica	159
	Actitud receptiva	159
<i>b</i>	<i>Reflexió sobre dades numèriques</i>	162
<i>c</i>	<i>Conseqüències</i>	163
	La consciència de la Pasqua	163
	Contemplació	164
	Ecumenisme ecumènic	164
VII LA INTERPEL·LACIÓ DEL PLURALISME RELIGIÓS. TEOLOGIA CATÒLICA DEL TERCER MIL·LENNI		165
1	Interpel·lació	166
2	Teo(logia)	169
3	(Teologia) catòlica	173
4	Tercer mil·lenni	177
VIII ALGUNES OBSERVACIONS SOBRE SINCRETISME I ECLECTICISME AMB RELACIÓ AL CREIXEMENT DE LA CONSCIÈNCIA HUMANA		179

1	Introducció terminològica	179
	<i>a L'ontonomia de les paraules</i>	179
	<i>b Sincretisme</i>	180
	<i>c Eclecticisme</i>	182
	<i>d Sincretisme i eclecticisme</i>	183
2	Hipòtesi de treball semàntic	183
	<i>a Una perspectiva morfològica</i>	183
	<i>b Una perspectiva històrica</i>	184
	<i>c Una perspectiva semàntica</i>	184
	<i>d La diferència semàntica</i>	186
3	El criteri de creixement	187
	<i>a L'ambivalència de les paraules</i>	187
	<i>b La categoria del creixement</i>	188
	<i>c Sincretisme, eclecticisme i creixement</i>	190
IX D'UNA PLURALITAT DE RELIGIONS A UN PLURALISME RELIGIÓS		195
1	Problemes filosòfics	198
2	Problemes teològics	199
3	Problemes sociològics	201
X ECUMENISME ECUMÈNIC I CRÍTIC		203
1	Vers un ecumenisme ecumènic	203
2	Ecumenisme crític	210

Segona part

INTERCULTURALITAT

I	TRES GRANS INTERPEL·LACIONS DE LA INTERCULTURALITAT	217
1	La superació del pensament analític	222
2	La superació del pensament conceptual	223
3	La superació del pensament escrit	227
4	Apèndix	232

II	ANTROPOFANIA INTERCULTURAL	235
1	La paradoxa antropològica	235
2	Antropofania intercultural	238
	<i>a Fenomenologia epifànica</i>	239
	<i>b Tres horitzons antropològics</i>	241
	<i>c Exemples</i>	243
3	Reflexions finals	246
III	VERS UNA TEOLOGIA DE L'ALLIBERAMENT INTERCULTURAL I INTERRELIGIOSA	249
1	La teologia de l'alliberament ha de començar essent un alliberament de la teologia	249
2	La interculturalitat no és un simple canvi de perspectiva sobre un problema	251
3	La interculturalitat no pot tenir un àrbitre supracultural	252
IV	SOL NAIXENT I SOL PONENT	255
V	L'ALTRE FORMA PART DE NOSALTRES	269
1	L'altre parteix la nostra individualitat	271
2	La interculturalitat és un imperatiu històric	273
3	Una transformació heroica	276
4	La raó armada	278
VI	PAU I INTERCULTURALITAT. UNA REFLEXIÓ FILOSÒFICA	281
1	Filosofia com a superació de les fronteres culturals: verticals i horitzontals	282
2	La interculturalitat no és ni transdisciplinarietat ni multiculturalisme	287
3	Actituds interculturals	290
4	Diàleg dialogal i duologal	298
5	Llenguatge intercultural	304
6	El punt de partida	309
7	Comunió en el <i>mythos</i>	317
8	¿És un llenguatge transcultural, la ciència?	327
9	El repte intercultural. L'exemple contemporani	334
10	Confiança en lloc de certesa	345

11	«Hieros gamos» entre coneixença i amor	353
12	Nou <i>sūtra</i> sobre la pau	363
	<i>a La pau és participació en l'harmonia del ritme de l'Ésser</i>	364
	<i>b Viure sense pau exterior és difícil; viure sense pau interior és impossible.</i> <i>La relació és adualista («advaita»)</i>	365
	<i>c La pau no la conquerim per a nosaltres mateixos ni la imposem als altres.</i> <i>És tan rebuda (descoberta) com creada. És un do (de l'Esperit)</i>	367
	<i>d La victòria obtinguda amb una derrota violenta de l'enemic no porta mai</i> <i>a la pau</i>	368
	<i>e El desarmament militar requereix un desarmament cultural</i>	369
	<i>f Cap cultura, religió o tradició no pot resoldre aïlladament els problemes</i> <i>del món</i>	371
	<i>g La pau forma part principalment de l'ordre del «mythos», no pas del «logos»</i>	372
	<i>h La religió és una via vers la pau</i>	373
	<i>i Només el perdó, la reconciliació i el diàleg continu porten a la pau i esberlen</i> <i>la llei del «karman»</i>	375
	<i>Glossari</i>	377
	<i>Procedència dels textos</i>	383
	<i>Índex onomàstic</i>	387

INTRODUCCIÓ

EL TEMA D'AQUEST VOLUM és d'una gran importància i actualitat perquè la societat d'avui és molt més diversa que la dels segles anteriors. Tant l'espai com el temps han estat relativitzats per la ciència i la tecnologia, i la trobada entre pobles i tradicions es fa cada vegada més intensa, cosa que genera xocs de civilitzacions i problemes de convivència.

La veritat d'una tradició topa amb la de l'altra, i el diàleg representa l'única via per a la supervivència, un tema que desenvoluparem al tom segon d'aquest volum, *DIÀLEG INTERCULTURAL I INTERRELIGIÓS*. Aquest primer tom tracta del pluralisme i la interculturalitat, fonaments d'una possible comprensió entre els pobles.

Hem sofert tant pels fanatismes polítics, religiosos i culturals que estem legítimament assedegats d'una comprensió universal. Un exemple típic d'aquesta actitud és la síndrome del «global village» ('vila global'). Per noble que en sigui la intenció, no deixa mai de ser el resultat d'una mentalitat colonial. El colonialisme creu en la uniformitat de la cultura: al capdavant només hi ha una civilització, i el món es redueix a una «vila global». Ara s'espera que hi pugui haver una teologia universal que establirà un petit i còmode cau per al musulmà, un altre per al no-creient —i tothom serà feliç perquè som tolerants, no imposem res, ho acceptem tot i tothom té el seu lloc. Tothom pot donar la benvinguda a una teologia universal basada en l'obertura, la tolerància i l'autocrítica. Fins aquí tot bé —;però estem segurs que és tan fàcil ser obert amb el fanàtic i tolerant amb l'intolerant, i acceptar la crítica dels qui no estan d'acord amb la nostra teologia universal?

I, tanmateix, hi ha set de comprensió veritable. No podem viure en un món compartimentat. L'altre esdevé un problema perquè envaeix la meua vida i és irreductible al meu punt de vista. Si un extrem és pensar que estem en el cert i els altres van errats, l'altre extrem és creure que tots podem encaixar en alguna mena de vila global. Considero que no ens és donat a cap de nosaltres d'abraçar tota la gamma de l'experiència humana. En una vila tothom es coneix i tots participen dels problemes de cada membre de la comunitat. ¿Encara somiem que una televisió universal pugui crear una veritable «comunicació» entre sis mil milions de persones? Hi ha una *inèrcia mental* molt visible en la major part dels esforços per tractar aquest problema. Sospito que hem d'afrontar una visió radicalment nova de la realitat.

Entre aquests dos extrems, el mot *pluralisme* emergeix cada vegada més com a representant d'una tercera actitud —i aquest és el segon punt de la meua introducció.

Avui s'accepten un cert nombre de pluralismes. Un filòsof pot ser un bon filòsof sense necessitat de ser un seguidor de Kant o d'un altre. Un filòsof pot no estar d'acord amb un altre i tots dos poden tanmateix ser considerats bons filòsofs. S'accepta el pluralisme de la filosofia i a la pràctica es reconeix també el pluralisme teològic. També estem molt cofois del pluralisme cultural, tot i que no crec que l'hàgim assolit. El que hem assolit és un cert tipus de tolerància cultural que accepta que els grecs, els paquistanesos i els gitanos tinguin el seu propi folklore. Potser estem preparats teòricament per acceptar el pluralisme cultural, però en canvi el pluralisme religiós, que no pot separar-se'n, és probablement la noció més difícil d'acceptar perquè toca la nostra identitat personal.

Ens hem fet conscients de la *pluralitat*. Això és un fet. Però la pluralitat encara no és pluralisme. La pluralitat indica el reconeixement de *diverses* modes, atmosferes, colors. És una noció quantitativa.

El pas següent és la *pluriformitat*. No hi ha tan sols diferències: hi ha també *varietat*. Aquesta és una noció qualitativa. Ens fem sensibles a formes de varietat que no són susceptibles de ser mesurades quantitativament. El blau no és el verd, i no es pot dir que el verd és més bell que el blau. No es pot mesurar quin és millor o més bell: depèn del context. Però això no és encara pluralisme.

El *pluralisme* va un pas més enllà del reconeixement de la diferència (pluralitat) i de la varietat (pluriformitat). El pluralisme té a veure amb la *diversitat* radical. Aquest nou pas té dos antecedents.

El primer és el *perspectivisme*. Qui coneix la falla índia de l'elefant en un lloc fosc recorda com cadascú, tocant-lo sense veure'l, l'identificava de manera diversa, descrivint-lo com un os polit, com una ampla columna, com un gran recipient, com una pell aspra, etc. Aquest podria ser un bon exemple de *perspectivisme*. Cadascú veu les coses des de perspectives diferents i ens cal respectar-les. La dificultat rau en el fet que, com s'escau en el nostre exemple, hi ha d'haver algú que sàpiga que es tracta d'un elefant. Quan jo sé que és un elefant, aleshores puc dir que tu només n'estàs descrivint l'ullal, tu només la pota i tu un altre membre, però si ningú no coneix l'elefant, ¿com podem defensar el *perspectivisme*? ¿I qui coneix l'elefant? Òbviament, *nosaltres*, els vedàntics, els cristians, els científics... ¿*nosaltres* coneixem l'elefant!

El segon antecedent és la *relativitat*, que no hem de confondre amb el relativisme. El relativisme és un agnosticisme que es desmenteix a si mateix. Ni tan sols no pots saber que no saps. Si no hi ha criteris de discerniment, el relativisme tampoc no pot ser un criteri. La relativitat, en canvi, és una qüestió molt més seriosa. La relativitat ens diu que cada cosa depèn d'una sèrie de situacions en les quals un cas particular, un fet o una afirmació poden ser expressats i poden revelar-se com a veritables, falsos o el que sigui. Aboleix qualsevol tipus de reivindicació absolutista. Però gosaria dir que el pluralisme en el seu sentit més profund va encara un pas més enllà, i això és el que ara voldria descriure breument.

Intentaré expressar el que vull dir en sis punts:

- 1 Pluralisme no significa pluralitat ni reducció de la pluralitat a la unitat. És un fet que hi ha una pluralitat de religions. És també un fet que les diverses religions no poden ser reduïdes a cap tipus d'unitat. Pluralisme significa alguna cosa més que el simple reconeixement de la pluralitat i el desig ingenu d'unitat.
- 2 El pluralisme no considera la unitat un ideal indispensable, encara que s'admetin variants en el si de la unitat. El pluralisme accepta els aspectes irreconciliables de les religions sense ignorar-ne els

aspectes comuns. El pluralisme no és l'expectativa escatològica que al final tots seran u.

- 3 El pluralisme no permet un sistema universal. Un sistema pluralista és una contradicció en els termes. La incommensurabilitat dels sistemes últims és insalvable. Aquesta incommensurabilitat no ha de ser entesa com un mal menor, sinó que podria ser una revelació de la naturalesa mateixa de la realitat.
- 4 El pluralisme ens fa conscients de la nostra contingència i de la no-transparència de la realitat. És incompatible amb el pressupòsit monoteista d'un Ésser totalment intel·ligible, és a dir, d'una consciència omniscient identificada amb l'Ésser. Tanmateix, el pluralisme no defuig la intel·ligibilitat. L'actitud pluralista cerca l'assoliment de la intel·ligibilitat tant com sigui possible, però no necessita l'ideal d'una total comprensibilitat del real.
- 5 El pluralisme és un símbol que expressa una actitud de confiança còsmica, que permet una coexistència polar i flexible entre les actituds humanes vers les coses últimes, les cosmologies i les religions. No elimina ni absolutitza el mal o l'error.
- 6 El pluralisme no nega la funció del *logos* i els seus drets inalienables. El principi de no-contradicció, per exemple, no pot ser eliminat. Però el pluralisme pertany a l'ordre del *mythos*. No incorpora el *mythos*, evidentment, com a objecte del pensament, sinó com a horitzó que fa possible el pensar.

La veritat no és unívoca perquè no és reductible a un sol concepte; es manifesta com a pluralisme de la veritat.

La veritat està més enllà de la unitat i la pluralitat

El pluralisme no afirma que la veritat sigui una ni que sigui múltiple. Si la veritat fos una no podríem acceptar la tolerància positiva d'una actitud pluralista i hauríem de considerar el pluralisme com a connivència amb

l'error. Podríem, com a molt, abstenir-nos de jutjar qüestions opinables o irrellevants. ¿Però com podríem abstenir-nos de condemnar el que jutgem com a mal o error? ¿Com podríem posposar decisions pràctiques, sobretot quan la demora mateixa ja és una decisió acrítica?

Però la veritat tampoc no és múltiple: si les veritats fossin moltes, cauríem en plena contradicció. Ja hem dit que pluralisme no vol dir pluralitat —en aquest cas, la pluralitat de veritats. El pluralisme adopta una actitud adualista o *advaita*, que defensa el pluralisme de la veritat perquè la veritat mateixa és pluralista, és a dir, incommensurable tant amb la unitat com amb la pluralitat. L'Ésser com a tal, fins i tot si coexisteix o està envoltat de *logos* o d'una intel·ligència suprema, no necessita ser reduït a consciència. En efecte, l'auto-emmirallament perfecte de l'Ésser és la veritat, però fins i tot si la imatge perfecta de l'Ésser és idèntica a l'Ésser, l'Ésser no té necessitat d'exhaurir-se en la pròpia imatge —llevat que nosaltres establim prèviament que l'Ésser és (només) Consciència.

La veritat no té centre

En els cercles teològics avui hi ha interessants discussions sobre si el cristocentrisme o el teocentrisme o algun altre centre hauria de ser el punt de referència de la teologia cristiana. En els cercles sociològics i antropològics es debaten qüestions com ara l'etnocentrisme, les actituds eurocèntriques i el tecnocentrisme. Tots aquests debats reconeixen implícitament que, per assolir la intel·ligibilitat, ens cal postular un centre. Però el centre, si n'hi ha, és mòbil. Tant als cristocentristes com als teocentristes els diria: «*Tu* tens raó.» Poso èmfasi en el *tu*, en el context dins el qual pensa el teòleg. El que no és necessàriament cert és que a la veritat li calgui sempre el mateix centre.

Permeteu-me citar la història d'aquell savi rabí que des de feia temps guiava una congregació. Els jueus es barallaven els uns amb els altres i s'havien escindit en dos camps. Un dels bàndols va anar a exposar les seves queixes al rabí i aquest va dir: «¡Teniu raó! ¡Teniu raó!» En assabentar-se d'això, l'altre bàndol va anar immediatament a explicar la seva situació al rabí. El rabí va escoltar amb molta atenció i va dir: «¡Teniu raó! ¡Teniu

raó!» Evidentment, la disputa va seguir amb tota la seva intensitat, de manera que els intellectuals i els escribes de la comunitat, ben espavilats, van formar una petita comissió i van anar al rabí a dir-li amb tot el respecte: «Mestre, avui heu dit que aquests tenen raó, i ahir va dir que l'altre bàndol tenia raó. Evidentment, tots dos no poden tenir raó.» El rabí va dir: «¡Teniu raó! ¡Teniu raó!» ¿Qui té raó? ¿O només el rabí va errar?

La relació entre les tres afirmacions és naturalment dialèctica. Però la relació entre els dos grups de persones enfrontades no és dialèctica. El rabí va veure la relativa completesa de cadascuna de les posicions, tot i que comportava la contradicció mútua de les afirmacions intellectuals, com va observar el tercer grup existencialment implicat.

El que vull dir és que el pluralisme entra en joc quan descobrim la incommensurabilitat recíproca entre les posicions humanes. És el reconeixement de la incompatibilitat de les creences últimes. Hem de prendre'ns seriosament les experiències i les lluites humanes dels darrers vuit mil anys de memòria històrica, en les quals cada bàndol considerava que tenia raó. Hem de tornar a escoltar la saviesa de Salomó. Les moltes solucions que tenim volen tallar el nadó en dos quan no podem quedar-nos-el. La veritat és nostra, com el nadó. Però per mantenir viu el nadó, per mantenir viva la humanitat, per mantenir viva la polaritat de les realitats humanes, per mantenir viva la bona fe de les persones, per mantenir viva la llibertat com la dignitat més elevada, no podem jutjar *només* amb la Raó. Salomó ens mostrà que el seu judici final era el correcte, perquè quan intervé l'amor, fins i tot si el fill és teu prefereixes perdre, prefereixes que et passin pel damunt, perquè el nadó ha de viure. Crec que la nostra situació actual ens demana a tots que siguem capaços de dir: «No t'acabo d'entendre, fins i tot penso que vas errar, però el fet que vagis errat no em diu si jo tinc raó o si potser jo també vaig errar.» Ens cal relacionar-nos amb els altres d'una manera com aquesta. Les trobades entre les fes no són només una qüestió dialèctica: també requereixen amor, diàleg i contacte humà. Som germans, fins i tot si les nostres nocions i codis són incompatibles. El radi i la circumferència són interdependents tot i que són mútuament incommensurables. El pluralisme pertany a la condició humana.

La veritat és polar

La intuïció que la veritat mateixa és pluralista pot ser descrita dient que la naturalesa mateixa de la realitat és polar. La veritat com a veritat és ella mateixa una polaritat. Sigui quina sigui la teoria de la veritat que seguim (correspondència, coherència, pragmàtica o altres) hi ha quelcom de comú a totes: la veritat és sempre una relació, sigui subjecte-objecte, o subjecte-predicat, o coneixedor-conegut, o usuari-usat, etc. I encara hi ha més. Un dels termes de la relació, implícitament o explícitament, som nosaltres. Homes. Encara que parlem de la veritat metafísica de l'Ésser o de la veritat teològica de la Divinitat mateixa, nosaltres els homes no podem posar-nos completament entre parèntesis. I això encara és més el cas quan es tracta de la veritat religiosa. Som part implicada en aquesta empresa. En altres paraules, la veritat sempre té un element de subjectivitat en el sentit que nosaltres, els homes, participem d'alguna manera en aquella afirmació, entitat, procés o estat de coses que anomenem *veritat*. La veritat sempre és una relació que fa referència a nosaltres els homes per als quals la veritat és veritat (i no tan sols objectivament veritable).

Ara bé, si aquest àrbitre només sóc jo, o només som nosaltres, dins d'una cultura particular en l'espai i el temps, aquest *jo* o aquest *nosaltres* no pot exhaurir la relació total. I això per dues raons: primer, aquest *jo* (o *nosaltres*) és limitat i mai no pot saber si ha conegut del tot l'altra part de la qüestió. Segon, el subjecte (*jo*, *nosaltres*) és en si no objectivable i res no garanteix que pugui canviar. Som un dels pols de la relació, i no podem estar «segurs» que no canviarem. Només podem tenir control sobre nosaltres mateixos des del pol objectiu, que per la seva banda està relacionat amb el pol subjectiu. Un exemple clar d'això és l'anomenada *evolució del dogma*. Si els subjectes canvien les seves percepcions i els seus pressupòsits, les «veritats objectives» del dogma han de canviar en conseqüència, precisament per mantenir constant la relació.

Si l'àrbitre no és *nosaltres* sinó un intel·lecte infinit, a banda del fet que podem tenir només una interpretació humana limitada d'aquesta intel·ligència absoluta, no hi ha cap necessitat que aquest Intel·lecte Infinit conegui tot l'Ésser. No hi ha res que estigui amagat per a una intel·ligència infinita; és omniscient i, per tant, el que coneix és la Veritat. Podem fins

i tot admetre que és la font mateixa de la veritat, de manera que la veritat és precisament el que coneix l'intel·lecte diví. Aleshores, la veritat rauria originàriament en el cantó del Subjecte, sense ser condicionada per cap objecte. Això encara donaria més suport al pluralisme de la veritat, perquè aleshores la veritat dependria completament de la Delectació Divina i no hi hauria cap fonament objectiu de cap mena per a la persistència d'una «mateixa» veritat o, més aviat, la identitat estaria privada de qualsevol punt de referència per afirmar-se a si mateixa com a tal. No podríem dir si la veritat és una o són moltes.

La posició tradicional sostindria que la veritat és una perquè aquest Intel·lecte Infinit no pot canviar. Aquest tipus d'argument implica la identificació d'Ésser i Consciència. Però aquest és un pressupòsit gratuït, que no es dedueix de l'acceptació d'una Consciència infinita. Aquesta divina Consciència, en efecte, hauria de conèixer-ho Tot, és a dir, tot el que és cognoscible, però no tot l'Ésser, llevat que identifiquem prèviament Ésser amb Consciència. Una intel·ligència infinita no té límits dins del seu propi àmbit: res no és inintelligible per ella, però aquest àmbit no ha de ser necessàriament totalment idèntic amb la realitat. En poques paraules, podria ben bé ser que la Realitat tingués una faceta opaca impenetrable a la intelligibilitat. En termes cristians, la Divinitat no pot ser reduïda a un *logos* infinit. «Hi ha» també una Font apofàtica. Hi ha també l'Esperit, que no és diferent ni inferior al Logos, però que tampoc no hi és reductible. En termes paradoxals, la Veritat de Déu, el *logos*, no és el Tot de Déu, perquè Déu és Veritat, *logos* i Veritat infinita, però Déu no «és» només això. «És» Trinitat.

Podríem formular el pluralisme de la veritat d'una manera més yòguica i buddhista. Aleshores hauríem de comentar el *citta-vṛitti-nirodha*, la cessació de tota activitat mental, com trobem a l'inici del Yogasūtra, o l'*ākṛimcanya āyatana*, la llar de la no-existència, que trobem en el budhisme primitiu. En tots dos casos «el mental és superat i la intuïció última queda més enllà del tetralema dialèctic (A, no-A, A i no-A, ni A ni no-A). La veritat no és abolida, però la seva llar (*āyatana*) ja es troba en el llenguatge. «¿Ets tan estúpid per creure de debò que la teva opinió és la certa i que tots els altres van errats?», suggereix discretament el Suttanipāta.

Aquestes darreres consideracions són només formes de parlar dins d'escoles particulars. Tanmateix, la majoria de teologies, com tan clarament va emfasitzar Ibn 'Arabī amb la seva teoria de *ġam' al-diddayn* (*coincidentia oppositorum*), es veuen obligades a emprar el llenguatge antinòmic i les paradoxes quan es refereixen al diví: la veritat d'una afirmació ha de ser contradita per una altra afirmació que és igualment vera. La veritat no pot tenir una expressió única i unívoca, emfasitza Ibn 'Arabī, considerat per la tradició *al-šaykh al-akbar* ('el més gran dels mestres'). Aquest seria un exemple del nostre punt de vista, que té a veure directament amb el problema de la veritat religiosa en el context de la trobada entre les religions. Deixeu-me afegir-hi alguns corollaris, sense entrar ara en la polaritat intrínseca de la veritat i en el fet que estem implicats com a mínim en un dels pols.

Com a conclusió, el pluralisme de la veritat implica entre altres aquests corollaris:

- 1 La veritat religiosa d'una tradició particular pot ser entesa adequadament només dins de la tradició que l'ha elaborat. Cada tradició té el seu propi llenguatge.
- 2 Des d'un sistema religiós es pot criticar legítimament un altre sistema sempre que s'arribi a una certa àrea comuna en la qual el diàleg i la crítica siguin significatius per a totes dues parts. Hem de parlar, si més no parcialment, un llenguatge comú.
- 3 En cada moment determinat de la història humana hi ha *mythoi* prevalents que permeten la crítica intercultural i transreligiosa de les opinions sostingudes. Es pot dir que en els nostres dies hi ha un consens general a jutjar negativament els sacrificis humans i l'esclavatge. Però hi ha avui qüestions candents que cap enfocament purament intel·lectual no podria minimitzar. Si no juguem amb les paraules, ¿hem d'evitar la violència a qualsevol cost? ¿És Déu una hipòtesi necessària per a un món just? ¿És el capitalisme actual una força deshumanitzadora? Podem tenir les nostres fermes opinions pel que fa a aquestes qüestions, però no hauríem de presentar-les com a veritats no negociables.